

MEKÂNLARIN HAFIZASINA AHMET HAMDİ TANPINAR'IN BEŞ ŞEHİR' İNDEN BAKMAK

Gökân ÖZKUK, Arş.Grv.Dr. Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

ÖZET: Mekânların hafızası vardır ve kültürlerin gelecek nesillere aktarımı noktasında bu hafıza devreye girmektedir. Türk-İslam devletlerinde şehirlerin oluşumunda etkin olan mekânlar toplumsal yaşantının belirlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Biz bu çalışmamızda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Beş Şehir adlı eserinde anlattığı cami, türbe, mahalle, kahvehane, çeşme, konak gibi mekânların hafıza aktarımında ne gibi katkıları olduğunu, misyonlar üstlendiğini, toplumsal algıyı ne şekilde oluşturduklarını analiz etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tanpınar, Mekânın Hafızası, Cami, Kahvehane, Türbe

LOOK AT MEMORY OF PLACES THROUGH AHMET HAMDİ TANPINAR FIVE CITIES

ABSTRACT: There are memories of places and cultures at the point of transfer to future generations the memory comes into play. The Turkish-Islamic states are active in the formation of city spaces play a critical role in the social life are important in determining. In our study, Ahmet Hamdi Tanpınar Five Cities in his work told mosques, mausoleums, neighborhoods, cafes, fountains, mansions places such as memory transfer that contribution, that missions the social perception of how well the build analyze what we tried to.

Keywords: Tanpınar, Memory of Space, Mosque, Coffeehouses, Tomb

GİRİŞ

Şehir, imar, medeniyet kavramları tarih bağlamında hep birlikte anılagelmiştir. Modern zamanlardaki şehir imajı ve tarihsel algıdaki şehir imajı kısmî farklılıklar arz etse de belli dönemlerde kırılmalara uğrasa da, sürekli dört başı mamur, insanın dünya üzerindeki izi, beşiği, medeniyetin timsali, olarak algılanmıştır. Mekân, medeniyetlerin ortaya çıkışındaki en önemli etkenlerden biridir. Braudel, *medeniyetler mekânlardır*, derken mekânın insanlık için önemine vurgu yapmaktadır. “Her uygarlık, sınırları aşağı yukarı sabit bir mekâna, buna bağlı olarak da kendine özgü bir coğrafyaya bağlıdır; bu onun coğrafyası olup bazıları adeta sürekli olan ve bir uygarlıktan diğerine asla aynı olmayan, verili bir olanaklar ve zorlamalar demeti oluşturmaktadır.” (Braudel, 1996, s. 35) Bu yüzden, mekân kelimesi etimolojik bakımdan okunursa, kelimenin kökündeki “kevn” anlamı, insanın “var olmasını”, “varlığını” ilk anda belirlemektedir. Mekân, bu sayede insanın varlığını, var oluşunun başlatıcısıdır. Çok genel olarak söylemek gerekirse mekânlar, bir araya gelerek şehri oluşturur. Şehrin insan üzerindeki etkisi, mekânın insan üzerindeki etkisiyle benzer biçimde işlevsellik kazanır. Çünkü mekân insana hükmeder. Bu saptama şehir, mekân uzamı çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde incelenen ve bu gün sayısız araştırmanın yapıldığı, genellikle mimari alanında çalışanların ilgi duyduğu çalışmaları çeşitlendirmiştir. “*Mekân üretilen, yapılan, oluşturulan bir yer olmasının yanında toplumsal olayların içinde geçtiği sosyal bir ortamdır. Mekân, tarihin gerçekleştiği bir kap, zamanın tarihe dönüştüğü bir kesittir.*” (Alver, 2010, s. 19) Bu gün mekân ve insan bağlamını bir arada kullanıyorsak “*mekân sosyolojisi*”ni de ele almamız gerekmektedir. Çünkü insan belirli bir mekânda doğar, büyür, gelişir ve ölür. Onun hayatında mekânın yoğun biçimde etkisi vardır.

Tanpınar'ın beş şehri -Ankara, Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul- ele almasındaki temel dayanak noktası, içinde yaşamış olduğumuz coğrafyanın medeniyetimizi kurmadaki rolünü ortaya koyma amacıdır. O'na göre bu beş şehir, hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniyi karşı beslenen iştiyaktır. (Tanpınar, 9). Özellikle Tanzimat sonrası başlayan ve aydın kesimimizin Batıya karşı sempati yarışına girdikleri bir atmosferde Tanpınar'ın böyle bir eser vermesi önem arz etmektedir. Namık Kemal'in meşhur ‘Terakki’ makalesinde Londra özelinde Batı medeniyetini demokrasi, adalet, eğitim, ticaret, asayiş ve halkın çalışkanlığı ile iyilikseverliği noktasında göklere çıkarması, Türk aydınının Batı hayranlığının en büyük göstergelerindendir. (Namık Kemal,1993, ss. 193-202) Tanpınar, bu eserinde sadece gördüğü yerleri yazmakla kalmaz aynı zamanda tarihin ve kültürün aktarımını da yapar. Bu beş şehri Tanpınar'ın hayatının tesadüfleri olarak görmek yanlıştır. Aynı zamanda bu şehirler Türk-İslam medeniyetinin kurulma ve gelişme aşamalarının merkezinde bulunmaktadır. Beş Şehir bir tür mini Türkiye atlasıdır onda. Tarihsel miras bağlamında değerlendirilecek olursak bu şehirlerin tarih içerisinde önemli bir konuma sahip olduklarını görürüz. Ahmet Hamdi Tanpınar, bu şehirlerde geçen anıları dolayısıyla şehirlerin derinine inmiştir ve ele

alınan bu beş şehirden dördünün -Bursa, İstanbul, Konya, Ankara- farklı üç Türk devletine başkentlik yapmış olmaları da onların azımsanamaz bir kültür mirasına sahip olmalarını netice vermiştir.

Biz bu çalışmamızda Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir* adlı eserinde yapmış olduğu mekân tasvirleri üzerinden medeniyet algısını ortaya koymaya çalışacağız. Tanpınar'ın her eseri gibi *Beş Şehir* isimli eseri de bir medeniyet sunumu halindedir. Yazar, şehrin hafızasına sinmiş medeniyet, kültür ve yaşantı biçimlerini ayrıntılı bir biçimde sunar. Deneme şeklinde yazılan eserde beş şehrin Tanpınar için ifade ettikleri, duruşları, tarihleri ve toplumsal yaşantıyı yansıtan biçimleri yazarın kendine has üslubuyla sunulmuştur. Halide Edip Adıvar'ın ifade ettiği gibi: *“Meşhur İngiliz romancısı A. Bennet, “Beş Kasaba” adlı eserinde şimalî İngiltere'nin beş kasabasında bazen örnek bazen de karakter olarak bütün zaman için yaşayacak şahıslar bırakmıştı. Hamdi Tanpınar'ın eseri bunun bahsettiği şehirlerimizin insanlarından ziyade tabiat ve tarihlerinin biraz mimari biraz da hayat tarzlarının üzerinde durarak bize şahsî portreleri vermiştir.* (Adıvar, 2008,s.?) Tanpınar, bu beş şehri Türklerin Anadolu'ya geçtikleri dönemden itibaren ele alarak eserin yazıldığı döneme kadar ki kendince medeniyet tezahürü olan tarihini, mimarisini, toplumsal durumunu ve önemli kişilerini işlemektedir.

COĞRAFYANIN ETKİSİ

Toplumların şekillenmesinde, siyasal ve sosyal yapılanmalarında, meslek edinmelerinde coğrafyanın etkisi vardır. En klasik anlamda Karadeniz'in horonuyla Ege'nin zeybeği coğrafi şartların etkisiyle açıklanmaktadır. Tanpınar, coğrafi mekânın toplum üzerindeki etkisini sosyolojik bir çıkarımla anlatmaktadır. *“Şehir kapılarını kapatır, kendi âleminde yaşardı; kızak üstünde siyah yamçılı, uzun çizmeli, kıvrak bıyıklı postacıların acayip kurt tipi hikâyeleriyle beraber iki üç haftada bir getirdikleri gazetelerin havadisleri uzun uzun münakaşa edilir, geçmiş zaman hatıraları anlatılır, dedikodu yapılır, çok zarif ustalıkla cümlelerle eşe dosta tariz edilirdi. Belki de bu kapalı kış aylarının beslediği sohbet yüzünden hemen her Erzurumlu biraz nükteci, biraz hicivcidir”* (Tanpınar, 41). Tanpınar'ın bu çıkarsamasının temelini İbni Haldun yedi iklim teorisiyle atmıştır. *“İklim koşullarının insan kişiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır. Sıcaklığın, soğukluğun, karanlığın, aydınlığın, dağ ve ova durumu gibi faktörlerin önemini yadsınmak doğru olmaz. Örneğin dağlarda yaşayan insan özgürlüğüne daha düşkündür, toplum kurallarına uyum sağlamakta güçlük çeker, sıcak bölgede olan insanın, sıcakkanlılığı, soğuk bölgede yaşayan insanın soğuk yapısı hemen göze çarpan bir durumdur”* (Ülger, 63). *“İbni Haldun bu teorisiyle iklimlerin, insan kişiliğinin/huylarının oluşmasına, toplum üzerindeki derin etkilerine, istidatlara ve manevi hayata ve hatta dine olan etkisini saptamaya çalışmıştır”* (Kızılçelik, 140). İbni Haldun'un açıklamaya çalıştığı karakter yapılanmalarında coğrafyanın etkisi teorisini, Tanpınar'da da Erzurumluların nükteci ve hicivci olmalarını kışın uzun sürmesine ve halkın doğal olarak kendi aralarında yapmış oldukları sohbetlere dayandırmasıyla görmektedir. .

Tanpınar, şehirlere insan özelliği katarak ifadelerindeki edebiyatçılık kimliğini ön plana çıkarır. Özellikle de Bursa üzerinden bu kişiselleştirmeyi yapar ve çok orijinal bir sosyolojik çıkarımı deneme üslubu içerisinde ortaya koyar. *“Kuruluş asrından sonra Bursa, sevdiği ve büyük işlerinde o kadar yardım ettiği erkeği tarafından unutulmuş, boş sarayının odalarında tek başına dolaşıp içlenen, gümüş kaplı küçük el aynalarında saçlarında düşmeye başlayan akları seyrede ede ihtiyaçlayan eski masal sultanlarına benzer. İlk önce Edirne'nin kendine ortak olmasına, sonra İstanbul'un tercih edilmesine kim bilir ne kadar üzülmüş ve nasıl için için ağlamıştır!”* (Tanpınar, 102). Şehre yapılmaya çalışılan bu insan isnadı aslında şehirde yaşayan halkın psikolojik durumu hakkında sosyolojik bir çıkarsamadır. Çünkü payitahtlık ellerinden alınmıştır ve halk artık bu durumu kendileri için bir değer kaybı olarak görmektedir.

MEKÂNIN RUHU/HAFIZASI

Tanpınar'ın dilindeki şehirler, sadece bir şehir değil sanki canlı bir organizma gibi tarihe ve medeniyete tanıklık eden bir yapıya sahiptir. Şehirlerin her birini canlı bir organizma gibi, içinden dışına doğru yansıyan halleriyle aktarır. Ondaki bu şehir algısı Mekân'ın bir ruhu olduğunu ve bu ruhun tarihten siyasete, ekonomiden kültüre kadar birçok “tortu”yu barındırdığının ifadesidir.

Mekân'ın bir hafızası vardır. Üzerinde yaşanan hayatları, tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimleri, düşüncü ve algı biçimindeki değişimleri şehir yani mekân hafızasına kaydeder. Yani mekân hem etkindir hem de edilgendir. *İnsan yaşadığı mekânı hem etkiler hem de ondan etkilenir. Mekân, tıpkı zaman gibi insan eylemini anlamada temel*

bir kategori ve analiz birimi olarak öne çıkar ve insanın/toplumun pratik yansımalarından biridir.(Alver, 2010, s. 11) Bunu bir bilgisayar hafızası gibi kabul edebiliriz. Peki, bu hafıza nerde saklanır? Şehirdeki mimaride, zaman içerisindeki değişimlerde, insan topluluklarının değişimlerinde kendini göstermektedir.

Geçmişten günümüze şehir, mekân, imar hakkındaki anlamlar tarihsel süreç içerisinde kırılmalara neden olmuştur. Geçmişte şehirler ve mekanlar mimari özellikleri, imar planları ile şair ve yazarlara ilham kaynağı olurken yaşadığımız modern ötesi zamanda ise artık şehir ve mekan bir rant alanı, haksız kazanç sağlanan yerleşim yerleri olarak anılagelmiştir. Şehir hayatı genelde İbn-i Haldun'un ifadesiyle "medeni" insanların toplandığı ve "bedevilikten" artık çıktığı yerleşim yerleri olarak bilinirken huzur, güven, emniyet gibi durumları da kendisine dâhil etmiştir. Bu gün ise artık huzursuzluğun, güvensizliğin ve emniyetsizliğin yaşandığı yerler olarak anılmaya başlamıştır.

İbni Haldun'dan Yahya Kemal'e ve Ahmet Hamdi Tanpınar'a kadar şehirler medeniyetlerin beşikleri olarak anıla gelmiştir. Yahya Kemal için şehri tanımlamak için İstanbul'a bakmak gerekir. Ahmet Hamdi Tanpınar da ise bu "Beş Şehir"dir.

Mekânı ile onu şekillendiren insan arasında karşılıklı özne-nesne ilişkisi bulunmakta olup medeniyet buradan doğmaktadır. İnsanın medeniyet üretmede özne rolünde olduğu izahıta varestede bir konudur. Ancak insanın öznesi olduğu medeniyet bir taraftan kendisine, diğer taraftan ise var olduğu mekâna aittir. Medeniyet öznesi insan ile medeniyet kurarken nesne konumundaki mekân arasında-karşılıklı yadsınamaz bağlar bulunmaktadır. Dahası, medeniyetin görünen yüzünü temsil eden mekân, tamamen pasif bir nesne de değildir. Çünkü o da canlı bir organizmadır ve öznesi olan insanın kendini oluşturmasına katkı sağlayarak bizzat kendisi özneye dönüşmektedir.(Söylemez, 2011, s.7)

"Mekân üretilen, yapılan, oluşturulan bir yer olmasının yanında toplumsal olayların içinde geçtiği sosyal bir ortamdır. Mekân, tarihin gerçekleştiği bir kap, zamanın tarihe dönüştüğü bir kesittir."(Alver, 2010, s.19)."Mekân bir anlamda toplumsal değişimin en belirgin olduğu fiziki yapılanmadır. Toplumsal organizasyonlar devamlı bir değişim içerisinde oldukları için sosyal süreçleri tetikler. Şehirleşme süreci de, hem bir yer değiştirmeyi (mekânsal süreç) hem yer değiştiren ünitenin kültürel değişmesini (sosyal süreç) birlikte içermektedir" (Tekeli, 2010, s. 22). Mekânın en belirgin özelliği değer yüklü olmasıdır. Bu açıdan mekân, değerden, dünya görüşünden, hayat tarzından bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Mekânın bizzat kendisi bir kimliğe/kişiliğe sahiptir; her mekân bir kimlik ile ortaya çıkar. Mekânsal kimlik, ayırıcı bir yapıdır. Bu kimlik, dini, siyasi, etnik vs. olabilir. Her dinin ibadet mekânı farklı, her milletin, kavmin, coğrafi bölgenin yerleşim mekânları farklı olabilir. Bu farklılık mekânın insan üzerindeki etkisini karşımıza çıkarır. Bir diğer ilişki ise insanın mekânı bir kimlik unsuru olarak görmesidir. Bu şekilde insan kendini mekâna ait hisseder ve mekânla tanımlar. Böylece mekân kişiye tarihsel bir köken kazandırarak kimlik unsuru haline gelir (Alver, 2010, s.20-21) Özellikle modernizmin insanları ve toplumları tek tipleştirmeye çalıştığı dönemde mekân, kökenlerinin insana kazandırdığı kimlikle tek tipleştirmeye karşı bir set kurmuş gibidir ve her mekânın kültürün ve iktidarların bir ürünü olması hasebiyle *biricikliği* vardır.

Bir şehir ancak tarihi mirası değerlendirilerek geniş çapta anlaşılabilir. Bu bakımdan mekân sosyolojisinin incelediği mekânların tarihleriyle de yakinen ilişkili olması, o mekânda olup biten, tarih içerisinde ortaya çıkan tüm değişim ve dönüşümleri ele almalıdır. Tanpınar'ın ifadesiyle bu durum şu şekilde açıklanabilir; "*sade millet ve cemiyetlerin değil, şahsiyetlerin de asıl mâna ve hüviyetini, çekirdeğini tarihîlik denen şeyin yaptığı düşünülürse, bu iç didişme hiç de yadırganmaz. Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her an hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz*". (Tanpınar, 2011, s. 10) Örneğin Ankara; Etiler, Fırıyalılar, Lidyalılar, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi devletlere ev sahipliği yapmış, üzerinde kurulan her medeniyet de Ankara'ya bir şeyler katarak onun tarihine katkılar sunmuşlardır. Çoğu medeniyete göre Ankara her ne kadar geçmişte bir "payitaht" olmasa da Anadolu'ya açılan bir kale görevi görmüştür. Stratejik öneme sahip yollar üzerinde kurulmasından dolayı Ankara bahsedilen çoğu devlet için önemli vazifeler üstlenmiştir. En son olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Millî Mücadele dönemindeki en önemli yerlerinden biri olarak tarih sahnesindeki yerini alır. Ankara, Tanpınar'da farklı kültürlerin biraradalığının resmidir. O Ankara'ya geçmişle geleceği bir birine bağlayan bir köprü vazifesini verir. Hatta bunu kimi zaman abartarak "dâsitanî" yani destansı bir biçimde olduğunu ifade eder. Bunu da şu ifadelerinden dolayı anlayabiliriz: "*O bütün Orta Anadolu'ya bir iç kale vazifesini görmüş, eteklerinde daima tarihin büyük düğümleri çözümlü bağlanmış. Etilerin, Fırıyalıların, Lidyalıların, Roma ve Bizans'ın, Selçuk ve Osmanlı*

Türklerinin zamanlarında bu, hep böyle olmuştur” (Tanpınar, 2011, ss. 13-14) Tanpınar, Ankara’yı sadece hatıralara, yaşadığı anılara yaslamaz. Ankara’nın bir durum analizini, gittiği dönemdeki Ankara’nın resmini ortaya koyar. Mimari yapısını, ekonomik durumunu özet bir biçimde ifade eder. “*Samanpazarı’ndan bugünkü eski Dışişleri Bakanlığı’na inen eski Ankara mahalleleri, çarşıya ve kaleye çıkan yollar, Cebeci tarafları üzerinde hep bu tesiri yapardı. O biçare kerpiç evlerin bütün fakirliğini iyi bilmekle beraber kendimde olmayan bir şeyi onlarla tasavvur ederdim. Onların arasında, bir sıtma nöbetine benzeyen ve durmadan bir şeylere, belki de fakirliğin altında tasavvur ettiğim ruh bütünlüğüne sarılmak, onunla iyice bürünmek arzusunu veren bir ürperme ile dolaşırdım. Gerçeği budur ki, Anadolu’nun fakirliğinde vaktiyle kendi hastalığı olan ve insanını asırlarca tahrir eden sıtma benzer bir şey vardır. Tadanlar bilir ki hiçbir sıtma üşümesi ile yarışamaz.*” (Tanpınar, 2011, s. 15) Ankara, Modern Türkiye’nin doğuşunu ortaya çıkaran Milli Mücadele döneminde önemli bir merkez haline gelmiştir. Geçmiş zamanlarda her ne kadar bir payitaht olarak anılmasa da Modern Türkiye’nin doğuş aşamasını hafızasına almış ve o dönemde olan biteni tarihi içerisine hapsedmiştir. Tanpınar’ın Beş Şehir isimli eserinde bunun mimari yapıya yansıtıldığını “*Şehrin aktüalitesi biraz da (bu) yeni binalarla Mustafa Kemal’in hayatıydı. Bu nerede basıldığı bilinmeyen, hattâ hiç elinize geçmeyen, fakat sizden başka herkesin okuduğu ve her ağzın beraberce size naklettiği bir gazeteye benziyordu*” (Tanpınar, 2011, s. 16) ifadesinde gözlemleyebiliriz. Yeni binalarla “*Mustafa Kemal’in hayatı*” olma durumu Bruno Taut’un “*bütün ulusalcı mimariler kötüydü ama bütün iyi (modern olarak okumak lazım) mimariler ulusaldı*”, (Bozdoğan, 2005, s. 120) cümlesi ile açıklık kazanabilir. Türkiye tarihsel bir dönüşüm yaşadı ve bu dönüşüm değişimle birlikte kendini gösterdi. Ankara bu değişim ve dönüşümde en önemli vazifeyi yükledi. Bu bakımdan şehrin hafızasına sinen ne varsa değişim ve dönüşümle yeni bir boyuta taşındı.

Ankara’dan sonra Erzurum bir başlangıç bir bitiş, bir ilk bir son ile anılan hatıralar şehridir. Erzurum ne geçmişinde ne de şimdisinde payitaht olamamış bir şehirdir. Fakat Tanpınar Erzurum’a bir önem arz ederek bizi Erzurum’u tekrardan keşfetmeye çağırıyor. Tanpınar’ın Erzurum’daki hatıralarının ifadesi aslında bir çağrıdır, bizi Erzurum’un soğğundan çok tarihine, sırtını yasladığı dağlara, çetin yıllara, Sarıkamış’ın izlerine bir çağrıdır bu. Tanpınar Erzurum’a üç defa gider ve uzun müddetler kalır orada. Oyalanır, vakit geçirir, mahalle aralarında gezinir, birçok yeri hakkında düşünebilecek kadar zaman harcar orada. Çünkü öğretmendir ve öğretmenlik ona bir şehri detaylı bir biçimde öğrenmesini sağlamıştır. Tanpınar Erzurum’u anlatırken ilkin dağlarından başlar. “*bu dağlarla ilk defa karşılaşan ve tıpkı aydınlatıldığı su parçası içinde çalkalanan bir ışık gibi, onların kudret ve nüfuzlarının muhayyelimizde ayrı bir şekilde canlandırdığı manzara içinde adlarını duyan yolcunun, bir an bile olsa, bir nevi ebediyet vehmiyle dolmaması, hüviyetlerini yapan uzletin bir kader duygusu hâlinde kendisinde yerleşmemesi kabil değildir*” (Tanpınar, 2011, ss. 29-30) ifadesini kullanır. Sarp dağlarla çevrili bir kenttir Erzurum. Göreni öncelikli yoğun biçimde etkileyebileceğini ifade eder. Tanpınar çeşitli vesilelerle Erzurum’a üç defa gelir ve bu gelişlerini karşılaştırmalı olarak sunar. İlk zamanların Erzurum’u farklı kültürlerin biraradalığının, insan çeşitliliğinin –tıpkı Ankara’nın geçmişine sinmiş o hafıza gibi- yoğun biçimde gözlemlenebildiği dönemdir. Bu ilk geliş onu yoğun biçimde etkilemiştir. İkinci gelişinde ilk gelişindeki şehrin büyümesini göremediğini bunun savaş dönemine denk gelmesinden dolayı, ıstırap dolu bir şehir gördüğünü ifade eder. Tüm yaşananların şehrin hafızasına sindiğini, geçmişten geleceğe kendini kimi zaman renkli ve neşeli anları, kimi zamanda ise ıstırap dolu anları yansıttığını Tanpınar bize şu sözlerle aktarır; “*Erzurum hatırlıyordu: gömüldüğü toz ve çamur yığınının içinde canlı dününü, dört kapısından girip çıkan kervanları, çarşı pazarının uğultusunu, çalşan insanların, temiz yüzleri ve sağlam ahlâklarıyla şehrin hayatına kutsilik katan âlimlerini, güzel sesli müezzinlerini, her yıl hayatına yeni bir moda temin eden düğünlerini, esnaf toplantılarını, bayramlarını idare eden ve halk hayatını bir sazı coşturur gibi coşturan bıçkın endamlı, yiğit örfli dadaşlarını, onların cirit oyunlarını, barlarını, bazen bir alayı birden günlerce misafir eden ve bir menzillik arazisinde paytonla gidip gelen eski beylerini, kısacası, bütün hayatını hatırlıyordu*” (Tanpınar, 2011, s. 34). Bu bir karşılaştırmadır aslında. Beş Şehir’in bütününe yayılan, eski-yeni, ilk-son karşılaştırması gibi. Tıpkı Ankara gibi Erzurum da sadece hatıralarla anlatılan bir şehir değildir. Tanpınar, tüm birikimiyle şehre girer ve şehrin mimari özelliklerinden iktisadî durumuna kadar toplumun tüm tabakalarını inceleyerek, kendi düşüncesini de sunarak ifade eder. Şehrin hafızasına sinmiş tarih tamamen mekânlar üzerinden hareketle işlenmiştir. Mekânlar, insanlardan daha uzun süreli ayakta durdukları için geçmişte yaşayan insanlar gelecekte yaşayacak olanlara devrettikleri önemli eserlerdir. Tanpınar da medeniyetin yansıması olan mimari özellikler üzerinde durarak şehrin hafızasının bu eserler üzerinden yansıdığını ifade eder gibidir.

Erzurum Tanpınar için bir eski-yeni karşılaştırmasının sürekli yapıldığı bir mekândır. Geçmiş ziyaretleriyle yeni ziyaretlerini, Selçuklu ile Osmanlı tarihlerini sürekli bir biçimde karşılaştırmaya gider. Onda eski yeni ayrımı ilk geliş ve son geliş arasındaki fark onun Erzurum’u detaylı bir biçimde işlemesine neden olur. “*...üçüncü gidişimde*

Erzurum'u bir öncekine nispetle daha çok toparlanmış, gelişmiş buldum. Yaralar dinmişti, araya zaman dediğimiz büyük yapıcı girmişti. İnsan ömrü, unutmamanın şerbetine yiyecek kadar muhtaç. Yeni hayatın eşliğinde Erzurum eskiyi, bir başka âlemi hatırlar gibi hatırlıyordu: Yakıcı yaz güneşinin altında parça parça dökülen, toz hâline gelen eski şehirle yeni yapılan beton binalar arasındaki farklar büyüktü. Fakat asıl beni sevindiren, düşündüren şey, istihsalin zaferini gördüğüm noktalar oldu. Şehir, iktisadî hayatının yeni baştan düzenleneceği günleri bekleyedursun; verimli, zengin toprak, köyleri yeniden kurmuştu.” (Tanpınar, 2011, s. 60)

Konya, Tanpınar'da Erzurum sonrasıdır ve bu sıralama onun haritada da ortada olmasından kaynaklanıyor olabilir. Tanpınar Konya üzerinden bir Selçuklu tarih atlası çıkartmaya çalışır. Selçuklunun saltanat sisteminden politik yapısına, mimari eserlerinden, iç çekişmelerine kadar ayrıntılı denebilecek şekilde bunu sürdürür. Onun için bir “*bozkır çocuğu*” olan Konya, diğerlerinde olduğu gibi canlı bir organizma olarak kişileştirilmiş bir şehirdir. Tarihine, iktisadî hayatına, mimari özelliklerine, toplumsal hareketliliğe değin birçok ayrıntısına değindiği Konya, “*esrarlı bir güzelliğe*” bürünmüş Selçuklu sultanlarının şehridir. Türkiye'nin en geniş düzlüklerine sahip olan Konya bir toprak denizi gibi Tanpınar'da bir “serap çeşnisi” olarak ifadeye bürünmüştür. “*Konya, bozkırın tam çocuğudur. Onun gibi kendini gizleyen esrarlı bir güzelliği vardır. Bozkır kendine bir serap çeşnisi vermekten hoşlanır. Konya'ya hangi yoldan girerseniz girin sizi bu serap vehmi karşılar. Çok arızalı bir arazinin arasında ufka daima bir ışık oyunu, bir rüya gibi takılır. Serin gölgeleri ve çeşmeleri susuzluğunuza uzaktan gülen bu rüya, yolun her dirseğinde siline kaybolu büyür, genişler ve sonunda kendinizi Selçuk sultanlarının şehrinde bulursunuz.*” (Tanpınar, 2011, s. 67) Konya Tanpınar'a göre insanı çelen bir özelliğe sahiptir. Konya'ya giriş yine Tanpınar'a göre bir “initiation” ister yani bir karşılama töreni gibi. Engin düzlüğüyle insana sonsuzluğun o geniş duygusunu verir, kendine çağırır bir çağrı gibidir bu görüş. “*Konya, insanı ya bir sıtma gibi yakalar, kendi âlemine taşır yahut da ona sonuna kadar yabancı kalırsınız. Meram bağlarının tadını alabilmek için ona yerli hayatın içinden gitmek lâzımdır. Konya tıpkı Mevlevîlik gibi bir nevi initiation ister.*” (Tanpınar, 2011, ss. 67-68) Renkli bir yapıya sahip olan Konya farklı kültürlerin biraradalığı ile de Tanpınar'da yer edinmiştir. “*Aslen Türk olan büyük halk kitlesinin yanı başında henüz Hristiyan kalmış Rum ve Ermeni gibi yerli kavimlere mensup kalabalığın, Gürcü, Bizanslı, Suriyeli, Mısırlı, El cezire ve Iraklı, Lâtin tüccarlarını Harezmlilerin, Bizans'tan gelen askerlerin, Haçlı döküntülerinin, Ortaçağ'ın bazı Anadolu şehirleri gibi Konya'da büyük bir yekûn tuttuğunu tahmin edebiliriz.*” (Tanpınar, 2011, s. 76) Bunu aynı şekilde “...eski Konya'nın çarşı ve pazarını, dar sokaklarını, çok renkli ve değişik bir kalabalık dolduruyordu.” (Tanpınar, 2011, s. 77) Konya, Bursa gibi, İstanbul gibi payitaht olmuş şehirlerdendir. Bu yüzden buradaki siyasi çekişme hatta genel olarak payitaht olmuş şehirlerdeki siyasi çekişme, siyasi mücadele başka hiçbir şehirde gözükmediği kadardır. Tanpınar'da Konya'nın havasına sinmiş o başkentlik havasının devam ettiğini söyler. “*Bir başkent daima başkenttir. Ne kadar susturulursa susturulsun yine konuşur. Konya elbette o kadar gazâsına şahit olduğu II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, saltanat ağacının on bir dalı gibi gördüğü ve benimsediği on bir çocuğunun arasında başlayan kanlı mücadeleye kayıtsız kalmamıştı ve bu prenslerin talihlerine bir ana gibi kalbi sızlamıştı.*” (Tanpınar, 2011, s. 79)

Tanpınar, İstanbul'u anlatırken semtlerin insanların duygularına yapmış olduğu etkiyi aktarır. “*Beyoğlu, hamlesi yarı yolda kalmış Paris taklidiyle hayatımızın yoksulluğunu hatırlatırken; İstanbul, Üsküdar, semtleri kendisine yetebilen bir değerler dünyasının son miraslarıyla, biz farkında olmadan içimizde bir ruh bütünlüğü kurar, hülyalarımız, isteklerimiz değişir. Boğaziçi'nde, Üsküdar'da, İstanbul'da, Süleymaniye veya Hisar'ların karşısında, Vaniköy İskelesi'nde veya Emirgan kahvesinde sık sık başka insanlar oluruz*” (Tanpınar, ss.123-124). Yazar, mekânsal farklılığın düşünsel farklılığa etkisini de şu sözleriyle devam ettirir; “*Beyazıt veya Beylerbeyi Cami'nin duvarlarına yaslanarak düşünülen şeylerle, Tarabya'nın içimizdeki bir tarafa hala yabancı rıhtımında, akşamın bir ten cümbüşünü hatırlatan ışıkları içinde düşünülecek şeyler elbette benzemez*” (Tanpınar, s. 124). Bu ifadelerden her mekânın kendine has bir ruhunun olduğunu ve insanı etkilediği sonucunu çıkarabiliriz.

“*Her büyük şehir nesilden nesile değişir. Fakat İstanbul başka türlü değişti. Her nesilden bir Parisli, bir Londra'lı, doğduğu, yaşadığı şehrin otuz kırk önceki halini, yadırgadığı bir yığın yeni adet, eğlence tarzı, mimari üslubu yüzünden hüznü duyarak hatırlar*” (Tanpınar, s.125). Tanpınar, bu kitabı 1946 yılında yayınladığı için dönemin değişim hızı, modernleşme çabalarının etkisi, onu böyle düşünmeye sevk etmiş olabilir. Çünkü o dönemde ciddi anlamdaki Batılılaşma çalışmaları eskiye olan rağbetin azalmasına ve hakir görülmesine sebebiyet vermiştir. Başlı başına böyle bir kitabın yazılması Batılılaşma düşüncesine yapılan bir eleştiridir aslında.

Kentler; kentlerin mimari yapısı, yapılanması, mevsim mevsim, saat saat yaşayışı ve değişimi Tanpınar'ı sürekli ilgilendiren konularından biri olmuştur. İstanbul, Bursa, Konya, Erzurum, Ankara, onun Beş Şehir adlı kitabına, olasılıklarla dolu bir değerlendirme, ses ve ışık, dün, bugün ve yarın bütünlüğünde çok boyutlu bir görüntüleme ile konukurlar. Konuk, dedim ama bu doğru değil. Çünkü yazar, kentlerdeki duygusal, düşünsel gezintilerini yalnızca Beş Şehir'le bir seferlik başlayıp bitirmez; aynı ilgiyi başka yazılarında da sık sık sürdürür. Tanpınar'da kent, sanki hayatımızdaki kopukluğun, 'eskiye'de, yeniye de dirençsizliğin' bir simgesidir. (Ağaoğlu, 2008, s. 395)

Coğrafyanın toplum üzerinde etkisini ve mekânın hafızası üzerine bilgiler verdikten sonra Tanpınar'ın eserinde kullandığı mekânlar üzerine analiz yapmaya çalışacağız. Tanpınar'ın eserinde bahsini ettiği beş şehirde en çok aktarımını yaptığı, kervansaraylar, cami, kahvehane, mahalle, türbe, çeşme, konak gibi mekânların toplumsal etki ve işlevleri hakkında sosyolojik çıkarımlarda bulunacağız.

KERVANSARAYLAR

Her medeniyet, zamanındaki halkın ihtiyacına yeni eserler ortaya koymaktadır. Roma İmparatorluğu büyüklüğü nispetinde ulaşım ağını büyük önem vermiş ve 'tüm yollar Roma'ya çıkar' deyişini tarihe mal etmiştir. Roma İmparatorluğu'nun İskoçya'dan Suriye çöllerine kadar uzanan meşhur yollarının devamlılığı sağlamalarındaki etken, yollar üzerine kurulan yapılarıdır. Bu yollar üzerine dönemin ulaşım ağına bir parçası olarak, habercilere ve askerlere konaklama imkânı sağlayan, içerisinde at, araba, araba tamircileri, yem, demirciler vs. gibi ulaşım için gerekli yardımcı hizmet gruplarının bulunduğu hanlar imar edilmiştir. Daha sonra ise, toplumun örgütlenme boyutuna göre iletişim sisteminde de değişimler yaşanmıştır (Tüfekçioğlu, 1997, s. 96-99). Eskiden, bugün olduğu gibi oteller ve süratli taşıma araçları mevcut değildi. Bu yüzden tüccarlar kervan halinde, yüzlerce kişilik kabileler şeklinde seyahat ederlerdi. Anadolu, Akdeniz ile İran arasında bulunuyordu, önemli yolların çoğu Anadolu'dan geçiyordu. Sinop ve Alaiye'nin fethinden sonra yeni yollar ve köprüler yapıldı. Konya'dan doğu-batı, kuzey-güney istikametinde yollar yapıldı. Bu yollar üzerinde de deve yürüyüşüyle bir günlük mesafelerde hanlar yapıldı. Hanların büyük olanlarına da kervansaray denildi. Genellikle hanlar, kervan ve tüccarların eşya, hayvan, araba vesairesini muhafazaya yarar, ahır, depo ve yatacak yerleri vardır (Hakkı Acun, 2007, s.4). Selçuklu kervansarayları, daha önceki örneklerinin aksine askeri maksatlı değil tamamen insanlık amaçları kurulmuş mekânlardır. (Bektaş, 1999, s. 23) Bu merkezler, Selçuklu döneminde Kervansaray ismi verilen yapıların ilk halleridir diyebiliriz. Benzer şekilde Selçuklular da Haçlı seferlerinin etkisi üzerine değişen kervan yollarından dolayı eline geçirdikleri İpek ve Baharat yollarını koruma adına yeni eserler imar etmişlerdir. "Anadolu'da büyük ve eski yollar boyunca adım başında rastlanan kale gibi kervansaraylar bu ticaretin korunması adına yapılmıştır" (Tanpınar, 72). Kervansaraylar, ekonomik hayat için çok büyük önem arz etmektedirler dönemin hem ulaşım ağına en büyük uğrak yerleri hem de iletişimin ağına en önemli unsurları arasındadırlar. Tanpınar, Konya'yı anlatırken neredeyse Osmanlıdan hiç bahsetmez. XI. ile XIV. yüzyıl arasında yüzlerce cami, türbe, medrese, hastane, imaret, han, kervansaray gibi eserler yapılır. "Konya'yı, Aksaray'ı, Ermenek ve Niğde'yi, Divrik'i, Kayseri ve Ürgüp'ü, Sivas'ı Harezmi istilasının kurbanı Ahlat ve Erzurum'u, Sinop'u o kadar değişik şekilde süsleyen, bozkırın yalnızlığında karşımıza birdenbire bin bir gece büyüleriyle çıkan o koskoca kervansaraylar, Antalya, Alaiye ve Şarki Anadolu şehirlerinin kaleleri hep, karışık hikayesini tarihlerde okurken insanın başı dönen bu üç asındadır" (Tanpınar, 80).

CAMİ

Şehirler ortaya çıkarken dönemin ihtiyaçlarına göre şekil almışlar kimi zaman güvenlik, kimi zaman ticaret kimi zaman da din başat unsur olmuştur. Küçük büyük bütün medeniyetlerin oluşumunda dini mekânlar/ibadethaneler başı çekmektedir. Müslüman şehirlerin oluşumu cami/mescit ekseninde etrafında şekillenmiştir. Tanpınar, bu eserinde tarihi bilgilerin yanı sıra başta mekânsal olarak hep camilere dikkati çekmektedir. Selçuklu ve Osmanlı toplumunda mekân olarak camiler toplumsal yaşayışın en tepesinde bulunmaktadır ve Tanpınar bunu bol bol işlemektedir. Erzurum'u anlatırken şehir halkının ulema arasındaki ayrışmadan etkilendiğini vurgular. "Bununla beraber kaynaşma, anlaşma havasına rağmen camilere, vaizlere kadar bu ayrılık gidiyordu. Son devirlerde Caferiye Camii'nde gençler, açık fikirli toplandı, biraz sonra bahsedeceğim Müftüzade Edip Hoca'nın vaazını dinlerlermiş. Pervizoglu, koyu zahitlerin camii imiş. Orada Abdülkadir Hoca vaaz eder, önünde fermanların okunduğu devlet camii Lala Paşa, daha karışık daha çeşitli halkla dolmuş" (Tanpınar, 39-40). Görüldüğü gibi camiler birlik beraberliğin yanında mekânsal ayrışmanın da unsuru olabiliyorlar. Günümüzde de camiler etrafında bu tür ayrışmaları görebilmekteyiz. Her dini

cemaat ya da tarikat ehli insanlar buldukları şehirde kendi gruplarına ait camiler ve ibadethaneler varsa ibadet için oraları tercih etmektedirler.

Aynı ifadeleri, mimarinin şehrin bir nevi duruşu, şahidi olduğunu “Yakutiye’nin içi, plan bakımından Doğu Anadolu’nun en dikkate değer eseridir. Daha sade bir planda yapılmış olan Ulu Cami, beş beşikli içi ile mağrip camilerini hatırlatır. Dıştan onlar gibi sadedir. Erken gelişmiş bir gotik kemer, Ulu Cami’de bizi gerçekten üzerinde durulacak bir mimarlık meseleleriyle karşılaştırır. Fakat bunlar, kültürümüzün o kadar uzak yerlerinden gelen eserlerdir ki onlarla hemen yanı başımızdaki hayat arasında bir münasebet bulmak imkânsızdır. Mimarlık, meselâ musikide, şiirde, resimde olduğu gibi bize derhal hayatı veren bir sanat değildir. Bu tecrit, daha yükseklerde dolaşır, hatırlatmadan duygu tatmin edebilir. Sonra bu eserlerin kendilerine mahsus bir devirleri var. Bursa’nın, İznik’in, Edirne’nin, İstanbul’un, yürüdükçe değişen yumuşak çizgileriyle toprakta canlı bir heykel gibi yükselen her asıldıkları tepeden uçmaya hazır büyük kuşlar gibi görünen mimarî eserleriyle bunlar arasında bütün bir kaynaşma, arınma devri geçmişti,” (Tanpınar, 2011, s. 51) ifadelerinde görmekteyiz. Özellikle bir İslam şehrinin kuruluşunda temel yapıtlar olan camilerin önemliliği Ahmet Hamdi Tanpınar’ın bu ifadelerinde kendini göstermektedir. “Erzurum’daki Ulu Cami’yi gezerken, o zamanlar askerî ambar olarak kullanılan bu binayı dolduran meşin kokusunu bile bana duyurmayan bir heyecan içindeydim. Üzerine bastığım bu taşlara değen başları, onların kaderini, uğruna yoruldukları şeyin büyüklüğünü düşünüyordum”. (Tanpınar, 2011, s. 52)

Tanpınar’ın Beş Şehir’deki mimari özellikleri sunum şekli genellikle camiler üzerinden yapılmaktadır. Tanpınar camileri şehrin canlı bir organizması olarak görür ve insana dair özellikleri camilere vererek camileri kişileştirir. Bu cami yapılarında da genel olarak mimari yapılar da bir arayış içerisinde olduğu sezilenler, kendi içerisinde Osmanlı ve Selçukluyu karşılaştırarak bir çıkarımda bulunur. Erzurum’da aynı yaklaşım söz konusudur. Bunu “Osmanlı devri mimarîsi Erzurum’da Lala Paşa Camii ile yaşar. Fakat Lala Paşa, gömüldüğü yerden şehre hâkim değildir. Hattâ görülmesi için yanına sokulmak lâzımdır. Sonra küçük nisbetiyle daha ziyade büyük bir heykelin topraktan yapılmış örneğine benzer. Kısacası, Süleymaniye’nin, Yeni Camii’nin canlılığını, âdeta bakannın derisinden geçen sürükleyici ruhaniliğini onda bulabilmek için biraz yorulmak, biraz da böyle olmasını istemek lâzımdır. Bu yüzden, küçük bir pırlantaya benzeyen güzelliğini ben ancak Erzurum’a üçüncü gidişimle duyabildim. Bir akşamüstü önünden geçerken XVI. Asrın mucizesi olan o hârikulâde nispet beni yakaladı.” (Tanpınar, 2011, s. 53) cümlelerinde açıkça gözlemleyebiliyoruz.

275

Yazar, Erzurum’da Çifte Minare, Yakutiye Cami ve Ulu Camiyi kıyaslarken bir medeniyet tezahürü de ortaya koyar. “Alpaslan ve Kılıç Aslan gibi yalnız vatan kuran savaşlardaki sert yüzleriyle tanıdığımız hükümdarların yanı başında, kemiklerine biraz gün ışığı sızsın diye türbesinin üstünü açık bırakan II. Murat yahut kardeşlerini öldürdükten sonra, ‘Bizim perişanlığımız gönülleri toplamak içindir.’ diye onlara ağlayan Yavuz gibi dururlar. Birincilerinde sade büyüklük, sade kudret halinde görülen portreye, ikincilerinde kıvamını bulmuş bir zevkin beraberinde getirdiği bir türlü hal ve mana beraberinde gelir” (Tanpınar, 50-51). İmar edildikleri dönemin yansıması olarak gördüğü bu camiler için Selçuklu ve Osmanlı kıyaslaması yapmaktadır. Her mimari kendi dönemini ve kendi medeniyeti yansıtır. Mimariye, içinde bulunulan çağın ve yaptırın kişilerin de bunda etkileri büyüktür. Tanpınar’ın Selçuklulara karşı ayrı bir sevgisi mevcuttur. Hatta Osmanlı’ya göre Selçukluyu daha yapıcı bulmaktadır. Selçuklu mimarisine ayrı bir övgü sunar. “...Ahlat’tan başlayarak Erzurum’un, Sivas’ın, Kayseri’nin, Konya’nın camileri, medreseleri, kervansarayları, çok usta bir elin çektiği yay gibi, bu yeni kuruluşun ilk notasını, bütün bu yeni hazırlamak için dağılmış unsurları içine alacak olan senfoninin ana temini verirler. Onlar, kartal süzülüşlü orduların arkasından girdikleri şehirlerin ortasında, renkli minareleriyle, endamlı kapılarıyla, dilimiz ve kılıcımız gibi ilk atalar yurdunda getirdiğimiz şekilleri, hususilikleriyle yükseldikçe, etraflarındaki bütün hayat birdenbire değişir, derinden kavrayan Arslan pençesi gibi toprak kendisine yeni bir ruh, yeni bir nizam verildiğini duyar” (Tanpınar, 51-52).

Tanpınar, anlattığı şehirleri kendinden önce anlatan yerli ve yabancı seyyahlardan da aktarımlar yaparak geçmişin nabzını da tutmak ister. Bunlardan biri de İstanbul’da gördüğü her şeye adeta düşman gözüyle bakan Andre Gide’dir. Gide’nin Bursa Yeşil cami için yapmış olduğu ‘zekânın kemal halinde sıhhati’ ifadesine yer veren yazar, Gide’den bu mekânı en iyi anlatan muharrir olarak bahsetmesi dikkat çekicidir. Gide’yi bu kadar etkileyen bu yapı Tanpınar için de önemli bir yere sahiptir. Türk mimari hayatının en büyük örneklerinden olan Beyazıt ve Süleymaniye Camileriyle kıyaslayıp; “onların mükemmeliyetine ve ihtişamına doğru yol olan oluş halinde bir tekniğin bu camide en güzel ve en fazla telkin edici tereddütlerinden birini geçirdiği de muhakkaktır. O iki anlayış ve zevkin sadece tebessümden ibaret olan bir mücadelesidir,” der ve Yeşil Camiyi Bursa’yı otuz içinde Türkleştiren önemli etkenlerden biri olarak

gösterir (Tanpınar, 108-110). Bu da ibadethanelerin medeniyet kumadaki rolüne önemli bir katkı anlamını taşımaktadır.

Tanpınar, Bursa üzerinden camilerin insan üzerindeki etkisini anlatmaya devam eder. “*Acaba Hüdavendigâr Cami’ne gitsen, onun akşam loşluğu içinde beş yıl önce bu camiye beraber gezdiğimiz güzel çocuğun tebessümünü bulabilir miyim? ... bu gülüş, bütün o taşlarda dinlenen ve geçmiş zamanı tahayyül eden ölümü güneşten, aydınlıktan, çok sevdikten sonra açık gözlerle bırakılıp gidilen her şeyden toplanmış bir ihtilaftı. Emindim ki orada, o sessiz taşlara sinmiş ruhlar kendilerini bu gülüşle bir an, yeni açmış bir gül fidanı gibi taze, ıtır ve mesut buldular*” (Tanpınar, s. 115).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ibadethaneler, medeniyetlerin oluşumunda ve gelişiminde başat rol oynamışlardır. Yazar, İstanbul bahsinde de camilerinin mimari yapısından övgüyle bahseder. İstanbul’u imar eden mimarlarından övgüyle bahsederken, “*onlar İstanbul’u iyi bir elmas yontucusunun eline geçmiş bir mücevher gibi işlediler. Niçin övünmeyelim? Dışından ve içinden camilerimiz kadar güzel mimari eseri azdır*” (Tanpınar, s. 139). Bu mimari yapılanmanın ya da medeniyet kurgusunun öyle alelacele olmadığı, Türklerin Anadolu’ya girişlerinden itibaren Osmanlı’nın son zamanlarına kadar devam eden bir süreç olduğunu ifade etmektedir. “*Şüphesiz bu bir günde olmadı. Bu incinin böyle sade kendi ışık külçesi olarak teşekkül edebilmesi için ilkin Selçuk sedefinin yüzyıllarca bir yığın mazi mirası ve yerli anane üzerine kapanması, sonra İznik’le Bursa’nın imbiklerinden geçmesi, kabuklarını yavaş yavaş atması; Nilüfer inaretinde, Yıldırım’da, Yeşil’de, Edirne’deki Üç Şerefeli’de sağlamlığını denemesi lazım geldi*” (Tanpınar, s. 139). Bu yapılanma elbette ki süreç işidir ve elbette bu süreç içinde ortadan kaybolan birçok medeniyet unsuru olmuştur.

276

Beyazıt Cami’ne ayrı bir paragraf açar. “*Beyazıt Cami, İstanbul’un toprağına atılmış bir çekirdek gibidir. Bütün ilerideki gelişmeler, çiçek açmalar, bütün feyizli mevsimler onda vardır*” (Tanpınar, s.140). Şüphesiz ki, Osmanlı tarihindeki en önemli eserler Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir ve bazı eserlerinin sırları hala çözülebilmemiş değildir. Tanpınar, eserinde Mimar Sinan’ın yapmış olduğu eserlerle daha önceki eserlerin problemleri üzerinde teknik ayrıntılara girmektedir. Tanpınar, Mimar Sinan’ın mimarbaşı olduğu döneme dair mimarinin; yapıya şeklini ve hüviyetini veren kubbe ile yan cephelerin biteviyeliği olarak temel meselesinin bu olduğunu ifade etmektedir. O’na göre Mimar Sinan, her iki meseleyle de oynar. “*Kubbeyi içerden mabedin üstüne, mesnetleriyle alakası görünmeyecek şekilde asar. Dışarıdan ise yarım kubbe, küçük gerdanlık ile oyunlarla onu bütün büyük nispetlerine rağmen adeta tabii bir teşekkül haline koyar. Yan cephe meselesini de Şehzade Cami’nde halleder. Onun kemer, sütun, galeri ve pencerelerle yaptığı terkipler varyasyonu gerçekten şaşılaştıracak şeydir*” (Tanpınar, s. 141), cümleleriyle düşüncesini açıklar. Tanpınar, Mimar Sinan’ın yaptığı eserlerin kısmen tahlilini yaparak, dönemin mimari paradigmasına yapmış olduğu değişimi belirtmiş aynı zamanda hayranlığını dile getirmiştir.

Tanpınar, İstanbul’u anlatırken neredeyse bütün büyük camileri hakkında geniş bilgiler verir. Onların tarihi, hikâyeleri, yapılış serüvenleri hakkında bilgiler vererek adeta her camiye ayrı bir kimlik kazandırmaya çalışır. Bunlara bir örnek verecek olursak ;“*Yeni Cami’nin bütün bir romanı vardır. Zaten 17. Asırda her şeyin bir geçmişi, bir psikolojik macerası, tesadüflere bağlı bir tarihi vardır. Zayıflayan cemiyette müesseseler de fertler gibi bir nevi istiklal kazanır. Yeni Cami’ni, vezir değiştirmesi, yangın ve birçok artıza asrıyla bir arada birleştirir*” (Tanpınar, s.148). Dönemin siyasi ve toplumsal koşulları caminin yapımını oldukça sekteye uğratmıştır. Yazar, burada buna dikkat çeker bir de ‘*cemiyetler de fertler gibi bir nevi istiklal kazandı*’, derken, İmparatorluğun içinde bulunduğu duraklama dönemini bu mimari yapı üzerinden aktarma çabası girer. Çünkü imar edilen yapı kubbe olarak eskilere benzese de, yapım aşamasında üç tane mimar değiştirmesinin de etkisiyle kendine has bir mimari ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere Türk-İslam medeniyetinin en önemli göstergelerinden olan camiler Tanpınar’ın işlediği konuların başında gelmekte ve camilerin psikolojik, sosyolojik, kültürel etkileri hakkında geniş bilgiler vererek ve tahlillerde bulunmaktadır.

KAHVEHANELER

Osmanlı toplum yapısında kahvehanelerin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Toplum hayatındaki en etkili mekân olarak camiler Müslüman halkın toplanma ve haberleşme merkezleri olagelmışlerdir. Ondan sonra gelen mekânlar ise kahvehaneler/kıraathaneler olmuştur. Kahvehaneler sadece günlük hayatta toplumsal yapıda var olan kamusal

mekânlar olarak değil dönemin kamuoyunu oluşturma adına da söz sahibi olan mekânlardır. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda neler olup bittiğini öğrenmek için 1840'lı yıllara gitmek mümkün olsaydı dönemin gazetesi *Takvim-i Vekayi*'e bakıp karar vermemiz çok mümkün olmazdı. Çünkü gazetede genellikle resmi bir anlatımla, yüksek bürokrasinin azil ve atamaları anlatılmakta ya da devletin elde ettiği başarılar haber niteliği taşıymaktaydı. Oysa İstanbul'daki yüzlerce kahvehaneden bir tanesine girmek, en yeni gelişmeler ve güncel olaylar hakkında bilgi sahibi olmanızı sağlardı. Nitekim kahvehaneler 17. yüzyıldan kapatıldıkları 1826 yılına kadar Osmanlı siyasetine yön veren yeniçerilerin karagahlığını da yapmış ve belli bir kamuoyu oluşturmuştur. Zaten birçok defalar kapatılmaya kalkmasının ve hakkında fetvalar yayınlanmasının altında yatan nedenlerden biri de yönetime karşı bir muhalif güç oluşturucu mekânlar olarak kullanılmasıdır. 19. Yüzyıl Fransız seyyahı Lumieres, İstanbul'u büyük bir kahvehaneye benzetmektedir. Her altı yedi dükkânda bir kahvehane düşmektedir ve 19. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da 2500 civarında kahvehane bulunmaktadır.(Kırlı, 2010, ss.99-100). Kitle iletişim araçlarının olmadığı, okuma yazma bilenlerin sayısının çok az olduğu bir dönemde kahvehaneler, insanların haber, bilgi ve dedikodu kaynağı olarak işlevlerini sürdürür. Tanpınar, kahvehaneler hakkında, mimarisinden, toplumsal işlevine, tarihsel süreçte yaşadığı değişime kadar birçok bilgi sunmakta ve sosyolojik çıkarımlarda bulunmaktadır. "Eski seyyahların tavan ve duvarlarının, kepenk ve sayvanlarının nakşını övdükleri, bazısının geniş pencerelerine şehrin en güzel manzaraları asılmış havuzlu, fiskiyeli, peykeli duvarlarına kehribar ağızlı çubuklar dizilmiş eski Türk kahvesi, İstanbul'un büyük özelliklerindendi. Semtine göre orta sınıf halkla esnaf ve yeniçerilerin, deniz kenarındakilere kayıkçı ve balıkçıların devam ettiği bu kahvelerde meddahlar hikâyeler anlatırlar, saz şairleri şiir müsabakası yaparlar ve ramazan gecelerinde de bazılarında Karagöz oynatılırdı. Daha on altıncı asır sonunda semt kahvehanelerine çok yüksek rütbeli memurların dışında münevver halkın da toplandığı bilinmektedir. Birçok halk masalında kahve önemli bir yer tutar. Tüccarlar bu kahvelerde bir araya gelmekte, safdil ve meraklı şehirliler uzaklardan gelenlerin maceralarını burada dinlemekte, seferden yeni dönmüş yeniçeri ve sipahilerin savaş anıları burada anlatılmakta, çetin zamanlarda efkârınumumiye denen şey bu kahvelerde hazırlanmaktadır. Bazı kahveler de doğrudan doğruya esrar ve afyon kullananlara mahsustu. Öyle ki Süleymaniye'nin arkasında kendilerine has kıyafetleri olan, küçük bir para karşılığı yalancı şahitlik yapan bir zümrenin var olduğundan bile bahseder. (Tanpınar, s. 171). Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunda kahvehanelerin işlevi büyüktür. Eğlence, haberleşme, vakit geçirme, bilgi alma, ticaret vs. gibi toplumsal işlevleri bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin eğlence merkezi olan Beyoğlu'na karşı Müslümanların da kahvehaneleri bulunmaktadır. Karagöz ve orta oyunları bunun göstergeleridir. Tanpınar'ın Tanzimat dönemine olan eleştirisi kahvehaneler üzerinden de devam etmektedir: "Tanzimat'tan sonra, insanla beraber kahve zevki de değişti. Viyana ve Paris usulü, duvarları aynalarla süslü, sandalye ve masalı kahveler açıldı ve bugün zevkle dinlediğimiz 'Kâtibim' türküünde kolalı gömleği ve setresiyle alay edilen İstanbul beyleri bu kahvelerde toplanmaya başladılar (Tanpınar, s. 172). Üçüncü bir çeşit olarak da çayhanelerden bahseder. Bunlar da genellikle Şehzadebaşı'ndadırlar. Buralarda çayı hususi bir zevk haline getiren tiryakiler toplanmaktadır. Burada toplanan İstanbul beyleri bilhassa Ramazan akşamları gezintiye çıkan semt hanımlarını tıpkı Madrid ve Sevilla kahvelerinin teraslarında olduğu gibi, fakat cam arkasından seyrederdiler (Tanpınar, s. 174). Bu mekânlar aynı zamanda sınıf farklılığını da ortaya koymaktadırlar. Tanpınar'ın genel olarak üçe ayırdığı aslında, Osmanlı toplumunda, mahalle kahvehaneleri, esnaf kahvehaneleri, yeniçeri kahvehaneleri, âşık kahvehaneleri, çalgılı kahvehaneler, meddah kahvehaneleri, imaret kahvehaneleri, seyyar kahvehaneler, esrarkeş kahvehaneleri, garipler kahvesi, işçi kahvehaneleri, kır kahvesi, köy kahvesi, kuşçu kahvesi, konca kahvesi, pehlivan kahvesi, semt kahvesi gibi türleri olduğu bilinmektedir. Her toplum kendi eğlence kültürünü de ürettiği için toplumsal ayrışmanın kahvehaneler üzerinden de okunması anlamına gelmektedir. Tanpınar'daki mekân anlatımı toplumu tanımamız adına önemli bilgiler vermektedir. Bu mekânlar aynı zamanda dönemin aydın kesiminin toplanma merkezleridir. Mustafa Şekip Tunç, Hasan Ali Yücel, Nurullah Ataç, Yahya Kemal, Rıza Tevfik Süleyman Nazif vs. gibi isimler kahvehaneler de toplanıp edebiyat, şiir, felsefe vs. konuşmaları yapmakta, aynı zamanda boş vakitlerini değerlendirmektedirler.

TOPLUMSAL YAŞAMDA MAHALLE

Mahalle, bir mekân olarak şehir yapısının en temel organlarından birini oluşturmaktadır ve bazı işlevleri vardır. İnsanların birlikte yaşama zorunluluğundan dolayı kendiliğinden ortaya çıkan yazısız kurallar bu mekânlarda öğrenilmektedir. Bir mekân olarak mahallenin en belirgin fonksiyonu toplumsallaşmadır. Toplumsallaşmanın yanında mahallenin, güvenlik, yardımlaşma ve dayanışma gibi fonksiyonları bulunmaktadır. Geleneksel mahallenin temel fiziki birimleri de sokak, cami/mescit, çeşme, ev ve esnaflardan oluşmaktadır. Burada birincil ilişkiler yaşanır ve sosyolojik olarak cemaat tipi bir yapılanma söz konusudur. İncelemiş olduğumuz eserde Tanpınar, mahalle hayatı

konusunda özellikle İstanbul bahsinde ciddi eleştiriler getirmektedir. Yazar, geçmişe yönelik olarak mimarideki, sanattaki, özlemini mahalle için de yapmaktadır. Tanpınar, *mahallenin kaybolduğu* ifadesiyle aslında mahallede yaşanan sıcak ilişkilerinin ortadan kalktığının söylemeye çalışmaktadır. 1945 yılında yazdığı metinde “bugün mahalle kalmadı. Yalnız şehrin şurasına burasına dağılmış eski, fakir mahalleliler var. Birbirlerinin hatırını sormak, bir kahvelerini içmek, geçmiş zamanı beraberce anmak için zaman zaman gömüldükleri köşeden çıkan, bin türlü zahmete katlanarak semt semt dolaşan ihtiyar mahalleliler... Bugünün mahallesi artık eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; sadece belediye teşkilatının bir cüzü olarak mevcuttur. Zaten mahallenin yerini yavaş yavaş alt kattaki üsttekenden habersiz, ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi, her penceresinden ayrı bir radyo merkezinin nağmesi taşan apartman kaldı. Şehirde yeni çıkan türküleri çocukların macunlarından öğrendiği, asmalı, tozlu sokaklarında, kıymetler dünyasının her gün bir parçası kaybolan bir insanlığın tehlike sezmiş bir sürü insiyakıyla birbirine sokulup yaşadıkları eski İstanbul mahalleleri artık sadece bir hatıradır. İşin garibi, onlarla beraber toplu yaşamayı, toplu eğlenmeyi de kaybettik” (Tanpınar, s. 134) Tanpınar, o günün mahallesine eleştiri yaparken konut tipindeki değişikliğin toplum üzerinde yapmış olduğu olumsuz etkiye dikkat çeker. Geleneksel mahallede müstakil evler varken, artık batılılaşmanın etkisiyle apartmanların yaygın hale gelmesi toplum içinde var olan cemaat tipi ilişkilerin bu yeni yapılarla artık ortadan kalktığını belirtmektedir. Köksal Alver; “mahalle hem bir metafor aynı zamanda, bir semboldür; sembolik bir haritadır. Bir metafor olarak mahalle, dayanışma, komşuluk, yardımlaşma, cemaat, denetim, kontrol, güvenlik, ortaklık, benzerlik, yakınlık, aidiyet gibi kavramları hatırlatır” (Alver, 2011, s. 117), ifadelerini kullanmaktadır. Gariptir ki Tanpınar da yaklaşık yetmiş yıl önce yazmış olduğu eserde aynı problemleri dile getirmektedir. O kadar teknolojik, toplumsal, kültürel vs. değişim olmasına rağmen Tanpınar’ın o dönemde bu duyguları ifade etmesi dikkat çekici bir durumdur.

278 DİĞER MEKÂNLAR (TÜRBE-ÇEŞME-KONAK)

Tanpınar, eserinde toplumsal yaşantıya coğrafi etkilerin; cami, kervansaray, kahvehane gibi mekânların yanında türbe, çeşme ve konak gibi toplum hayatına doğrudan etkide bulunan mekânlara da yer vermiştir. Türbeler de Türk-Müslüman toplumun önemli yapıtları arasındadırlar. Türbeler genel olarak dini kişiliklerin mezarlarıdır. Bununla birlikte dini olmayıp, yalnızca dünyevi yönleriyle ön plana çıkmış ünlü devlet adamlarının anıt mezarlarına da türbe denmektedir. Geçmişin, önemli din ve devlet adamı adına yapılan türbelerin halk nazarında teveccühü büyüktür. Günümüzde de özellikle dini günlerde ziyaretçi akınına uğrayan türbeler tarih boyunca hep ilgi merkezleri olagelmışlerdir. Tanpınar, eskiye olan özlemini mimari açıdan yeni ile karşılaştırarak yapar. “... Osman Gazi ile Orhan Gazi, Tanzimat devrinin o gülünç şekilde resmi üslubuyla yapılmış, hiçbir ruhaniyeti olmayan binalarda, başlarının ucunda, -tarihin korkunç istihzası- Sultan Aziz’in ihdas ettiği birer Osmanlı nişanı, adeta gurbette gibi yatıyorlar” (Tanpınar, 103). Tanpınar’ın Tanzimat dönemindeki mimari eleştirisi bununla sınırlı kalmaz. “Üsküdar’da Doğancılar’ın biraz altındaki Aziz Mahmut Hüdayi külliyesi Tanzimat mimarisinin zevksizliğine en büyük misaldir” (Tanpınar, s. 156).

Tanpınar, geçmişin mimarisini daha çok beğenmektedir. O, kimlik ifadesini kullanmaz ama Osmanlı’nın yenilenme döneminde yapmış olduğu eserleri *kimliksiz mekânlar* olarak ciddi bir şekilde eleştirir. Bunların başında da III. Selim tarafından yaptırılan Emir Sultan Türbesi gelmektedir. “Zengin malzeme ile hamlesiz bir nizamın mahsulü olan bu binalar sadece bir kalıp, boş, manasız bir cümle gibi zekâyı bir müddet yorduktan sonra ‘ben bir hiçim!’ diye zaafını ifade ediveriyor” (Tanpınar, 110). Yazar burada Evliya Çelebi ile ters düşmektedir. Çünkü Çelebi, Yeşil Türbe’nin ihtişamını anlata anlata bitiremez. Evliya Çelebi, türbenin gümüş kapısından, gümüş halkalarından, gümüş süslü kulplarından, gümüş eşiklerinden, ibrişim halılarından bahsettikten sonra, her sene bahar aylarında büyük halk kitlesinin orada toplanıp Erguvan Bayramı yapmalarını anlatır. Tanpınar tüm bu süslemeleri dikkate almaz ve dönemin mimarisindeki kimliksizlikten yakınır.

Su ile insan hatta medeniyet birlikte düşünülen kavramlardır. Kadim medeniyetler hep bir su etrafında kurulmuştur. “Eski Dünya’nın nehir uygarlıkları, Sarı Nehir (Çin Uygarlığı), Fırat ve Dicle (Sümer, Babil, Asur), Nil (Mısır Uygarlığı), deniz uygarlıkları vs. hep bir su merkezinin etrafında şekillenmişlerdir” (Braudel, s. 34). Su medeniyetlerinin dışında, şehirlere suyun taşınabilmesi bir teknik meselesi olmuştur. Bunun için de çeşmeler icat edilmiştir. Türk-İslam toplumunda çeşmenin yeri ayrı bir önemi vardır. Bu dinin temizliğe verdiği önemden ve ibadet için başat unsur olmasından kaynaklanmaktadır. “Mahallenin nadide mekânlarından biri olan çeşme, mekânsal ve

mimari bir öge olmasının yanında güçlü bir imgedir; bir kent ve mahalle imgesidir. İnsanın su etrafında, su temelinde nasıl bir toplumsal ortam oluşturduğunun canlı tanıklarındır” (Alver, 2011, s.121). Medeniyetlerin su etrafında kurulduğu gerçeğini göz önüne alırsak, her sokakta çeşme olmasının ne anlama geldiği daha anlaşılır hale gelmektedir. Cami ve mescidin merkeze alındığı mahalle ve sokaklarda çeşme en az onlar kadar önemli bir kamusal mekâna tekabül etmektedir. Kadınların, sokak ve ev dışında toplumsal hayatta çok da yer almadığı gerçeğini göz önünde bulundurursak, çeşmeler bir anlamda mahalle/sokağın iletişim merkezleridir diyebiliriz. Günlük kullanım için su doldurmaya gelen kadınlar, orada konuşma fırsatı yakalamakta ve mahallede ölüm, doğum, evlilik gibi birçok haberi burada oluşan ortamdan almaktadırlar. Evlenecek yaşa gelen kızlar burada karşı cinsle münasebet kurar ya da iletişime geçerlerdi. Öyle ki çeşme olgusu Cumhuriyet Türkiye’sinde benzer işlevlerini yerine getirmiştir. Hakkında türküler yakılmış, şiirler yazılmıştır.

Tanpınar, eserinde sık sık Evliya Çelebi’den alıntılar yapar. Çünkü görüp hakkında bilgi verdiği yerleri yaklaşık üç asır önce Evliya Çelebi *Seyahatname*’sinde anlatmaktadır ve Tanpınar kıyaslama yapma şansı bulmaktadır. Aynı zamanda bu üç asırda yok olan ve değişen mimari eserlerin de bir nevi çetelesi tutulmaktadır. Bursa’daki halk tarafından *Müftü Çeşmeleri* olarak adlandırılan çeşmelerin hikâyesini anlatır bize Tanpınar. Çelebi’nin ‘su şehri’ dediği, Şeyhülislam Kara Çelebizade Aziz Efendi’nin neredeyse tüm servetini harcayarak şehrin her tarafına yaptırdığı çeşmelerdir bunlar (Tanpınar, s.103-104). Demek ki mimari eserlerin ortaya çıkmasında devlet politikasının ya da dönemin etkili paradigmasının varlığı yeterli değildir. Bazen bu eserlerin ortaya çıkmasında ve tarihe mal olmasında her hangi birinin şahsi zevki etkili olabilmektedir. Aziz Efendi’nin yaptırdığı çeşmeler buna örnek olmaktadır.

Tanpınar, ev ve konaklar hakkında da bilgiler vermektedir. Türk mimarisinin gelişmemesinin sebebini de, fetihten sonra ilk yerleşmelerin zaruri acelesi ile yeni mahallelerin ahşap yapılmasına bağlamıştır. Fetihden sonra gelen padişahların yapmış oldukları konaklar hakkında da bilgimizin olmadığını söyler. Sultan Ahmet Caminin yapılması için bile beş vezir sarayının yıkılmış olduğu bilgisini verir. O dönem yapılan saray adı verilen konakların sahiplerinin zenginliklerine göre altmış, yetmiş, bazen yüz cariye ve köle ve bir o kadar da kapı halkı beslenmektedir. Defterdarlar, reisülküttaplar, kazaskerler, kadılar da zengin halkla beraber aynı şekilde ve o büyüklükte konaklarda yaşamaktadırlar. Bu konakların birçoğu, depremlerde, yangınlarda, çıkan ayaklanmalarda yok olmuş ya da kurtulanlar da malzemenin yapısı gereği harap olmuştur. Tanpınar, Osmanlı mimarisinin tamamen günümüze aktarılmamasının sebebini bunlara dayandırmaktadır. Asırlarca hayatımıza şekil veren, zevkimizi idare eden insanların kendi çevreleri içinde görmemizin imkânı yoktur, diyerek mimari geleneğimizi tam olarak görememizin acısını dile getirmektedir. Her şehrin üç, dört yüz sene de bir değiştiğine vurgu yaparak, mekân hafızasının tam olarak aktarımının imkânsızlığını anlatır: Ne III. Selim’in silahtarlarına yazdırdığı *Sahilname*’lerdeki yalılar, ne de II. Mahmut’un Anadolu kıyısında yaptığı binişlerde uğradığı Üsküdar semtlerindeki yalı ve konaklar kaldı (Tanpınar, ss. 163-165). Kaldı ki bu eserler birkaç asır önce yapılmış mimari yapılarıdır. Buraların mekân hafızası milletin zihninden çoktan silinmiştir.

SONUÇ

Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk edebiyatının mihenk taşlarından birisidir. Yazmış olduğu *Beş Şehir* adlı eserde de Selçuklu-Osmanlı geleneğinde Erzurum hariç payitahtlık yapmış beş farklı şehri anlatmaktadır. Bu anlatım tarzı sadece klasik seyyah anlatımı ya da mekânın tarihsel sürecini aktarma şeklinde olmamış, aynı zamanda sosyo-kültürel, ekonomik ve psikolojik etkenleri de içine katmıştır. Biz bu çalışmamızda mekânın hafızasının olduğunu iddia ettik ve bunu Tanpınar’ın eserinde vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde kanıtlanamaya çalıştık. Türklerin Anadolu macerası başladığından beridir inşa edilen her türlü mimari mekânın belli bir hafızası olduğunu bu tarihsel mirası sonrakilere mekân üzerinden aktarıldığını göstermeye çalıştık. Selçuklu ve Osmanlı mimarisi teknik açıdan temelde birbirlerinden farklılık gösterirler ama camisi, kervansarayı, hanı, türbesi, çeşmesi vs. ile benzer ürünler ortaya çıkmıştır. Bu yapılar da hem medeniyet üretme de hem de toplumsal hayatta etkili bir yere sahiptirler. Bu süreç içerisinde bazı ürünler yok olmuşlar bazıları ayakta kalmışlardır ama hatırı sayılır bir miktar eser günümüze ulaşmıştır. En azından dönemin mimari yapısını anlayacak kadar günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Acun, Hakkı. (2007). Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Adivar, Halide Edip. (2008). “Beş Şehir-Hamdi Tanpınar Kitabı Münasebetiyle”, Akşam, 1946, Aktaran: Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar, Haz: Abdullah Uçman, Handan İnci, 3F Yayınları, İstanbul
- Ağaoğlu, Adalet. (2008). “Tanpınar’da Kent Simgesi”, Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar, Haz: Abdullah Uçman, Handan İnci, 3F Yayınları, İstanbul
- Alver, Köksal. (2011). Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği, İdeal Kent, İdealKent, Adomar Yay. Ankara
- Alver, Köksal. (2010). Siteril Hayatlar, Hece Yayınları, Ankara
- Bektaş, Cengiz. (1999). Selçuklu Kervansarayları, YEM Yayınları, İstanbul
- Bozdoğan, Sibel.(2005). “Türk Mimari Kültüründe Modernizm: Genel Bir Bakış”, Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Editörler: S. Bozdoğan-R. Kasaba, Tarih Vakfı Yayınları, ss. 118-135, İstanbul, s.120
- Braudel, Fernand. (1996). Uygarıkların Grameri, Çev: M. Ali Kılıçbay, İmge Yayınevi, Ankara
- 280 Kemal, Namık. (1993). “Terakki”, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II. Cilt, Yayına Haz: M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Kırlı, Cengiz. (2010). Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kamuoyu, Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar, Editör: Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul
- Kızılcılık, Sezgin. (2006). “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, Sosyoloji ve Coğrafya, Yay. Haz.; Ertan Eğribel- Ufuk Özcan, Kızıl Elma Yayınları, İstanbul, ss. 138-144
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. (2011). İslam Şehirleri, Düşün Yayınları, İstanbul
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2011). Beş Şehir, Yayına Hazır: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul
- Tekeli, İlhan. (2010). Mekânsal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Tüfekçioğlu, Hayati. (1997). İletişim Sosyolojisine Başlangıç, Der Yayınları, İstanbul
- Ülger, İbrahim. (2004). İbni Haldun, Işığın Kaynağı Doğu-4, Berfin Yayınları, İstanbul